

کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع)

[تاریخ دریافت: ۹۵/۱۰/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۲/۲۲]

* سید مسعود شاه‌مرادی

** اصغر منتظرالقائم

چکیده

سکه‌شناسی نقشی مهم و اساسی در شناخت رویدادهای تاریخی دارد؛ به‌ویژه در روشنگری تاریخ مذهبی دوران‌های مختلف نقش مؤثری ایفا می‌کند. از مهم‌ترین سکه‌های دوران اسلامی، سکه‌های ضرب‌شده در دوران ولایت‌عهدی امام رضا (ع) است. این سکه‌ها در سال‌های ۲۰۱ تا ۲۰۵ ه‍.ق، و در مناطق شرقی خلافت اسلامی ضرب شده‌اند. پژوهش حاضر در صدد است با استفاده از روش توصیفی تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای، سکه‌های ضرب‌شده در دوران ولایت‌عهدی امام رضا (ع) را بررسی، و ضمن معرفی مشخصات این‌گونه از سکه‌ها، نکات تاریخی مستخرج از آنها را نیز بیان کند؛ و بدین وسیله اهمیت کاربرد دانش سکه‌شناسی را به عنوان یکی از علوم کمک‌کار تاریخ، در بررسی رویدادهای تاریخ تشیع نشان دهد.

کلیدواژه‌ها: سکه‌شناسی، تاریخ تشیع، امام رضا (ع)، ولایت‌عهدی.

مقدمه

سکه‌شناسی یکی از شاخه‌های پژوهشی علم باستان‌شناسی و از بخش‌های مهم این دانش است. نقش سکه‌شناسی در شناخت رویدادها و وقایع مهم تاریخی و روشنگری اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی دوران‌های مختلف بر هیچ پژوهشگری پوشیده نیست. سکه‌ها را می‌توان مدارکی موثق از رویدادهای مبهم گذشته دانست که بر پایه یقین قرار دارند. بدین سبب سکه‌های به‌جای‌مانده از ادوار پیشین، از باارزش‌ترین مدارک تاریخی نزد پژوهشگران هستند. بنابراین، سکه‌شناسی، به‌عنوان یکی از دانش‌های کمک‌کار تاریخ، اسناد منحصر به فردی در اختیار پژوهشگر مطالعات تاریخی قرار می‌دهد و می‌تواند روشنگر بسیاری از مسائل تاریخی باشد. سکه‌شناسی در شناخت تحولات مربوط به تاریخ تشیع نیز نقش بسزایی داشته و روند بسیاری از وقایع مهم تاریخ تشیع را روشن و آشکار می‌کند.

از مهم‌ترین سکه‌های دوران اسلامی، که تاکنون نیز تعدادی از آنها بر جای مانده‌اند، سکه‌های دوران ولایت عهدی امام رضا (ع) است. مأمون عباسی، امام رضا (ع) را از مدینه به خراسان احضار کرد و ولایت عهدی خود را به ایشان سپرد. در دوران ولایت عهدی امام رضا (ع)، سکه‌هایی به نام ایشان در سرزمین‌های شرقی خلافت اسلامی ضرب شد. پژوهش حاضر در صدد است ضمن بررسی مشخصات کلی این سکه‌ها، نظیر جنس، شعائر حک‌شده بر آنها و مکان‌های ضرب، نکات تاریخی مستخرج از این سکه‌ها را بیان کند. اهداف این مقاله، توصیف، نقد، تحلیل و فهم جریان ولایت عهدی امام رضا (ع) بر مبنای دانش سکه‌شناسی و مقایسه یافته‌های حاصل از دانش سکه‌شناسی با گزارش‌های منابع مکتوب درباره جریان ولایت عهدی امام رضا (ع) است.

به‌علاوه، این پژوهش نشان خواهد داد استفاده از دانش سکه‌شناسی، به‌عنوان یکی از دانش‌های کمک‌کار تاریخ، می‌تواند به روشنگری هر چه بیشتر وقایع و رویدادهای تاریخ تشیع یاری رساند. اهمیت این نکته از این‌رو است که هرچند درباره گزارش‌های منابع مکتوب تاریخی در زمینه تاریخ تشیع، پژوهش‌های گسترده‌ای انجام شده، اما در بهره‌گیری از سکه‌شناسی، به‌عنوان یکی از علوم کمک‌کار تاریخ، در پیشبرد این تحقیقات، اقدامات درخور توجهی انجام نشده است. بهره‌گیری از یافته‌های علم سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع علاوه بر اینکه اسناد و مدارک جدیدی در اختیار

کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) / ۷۱

پژوهشگران قرار می‌دهد، اهمیت کاربرد مطالعات میان‌رشته‌ای را در پژوهش‌های مربوط به تاریخ تشیع هویدا می‌کند.

۱. کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع

سکه، سندی مکتوب و معتبر و کتابی کوچک و پرمحتوا است که ضرورت شناخت آن از جهات مختلف مهم است؛ به‌ویژه آنکه سکه در مقام مقایسه با دیگر منابع تاریخی آسیب‌پذیری کمتری دارد. می‌توان هر سکه را دفتری از اسرار فرهنگ و هنر و تاریخ تعریف کرد. سکه در طول تاریخ علاوه بر نقش اصلی‌اش که تسهیل داد و ستدها بوده، ابزاری تبلیغاتی در دست حکومت‌ها نیز بوده است. سکه‌شناسی از جمله علمی است که می‌تواند پژوهشگران را در بازشناسی رویدادهای تاریخی یاری رساند و جنبه‌های مختلفی از وضعیت سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه را در مقاطع مختلف تاریخی باز نمایاند. با بررسی سکه‌های کهن همچنین می‌توان اندیشه‌ها و باورهای حاکمان و قدرتمندان را در مقاطع مختلف تاریخی دریافت. بررسی سکه‌ها فواید بسیاری برای دانشمندان عرصه‌های گوناگون در پی خواهد داشت؛ عرصه‌هایی چون تاریخ، باستان‌شناسی، کتیبه‌شناسی، زبان‌شناسی، فلزشناسی، متن‌شناسی و تصحیح متون، علوم سیاسی، جامعه‌شناسی، دین‌شناسی، اقتصاد و هنر (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱).

در واقع، سکه‌ها یکی از دقیق‌ترین و معتبرترین منابع شناخت اوضاع و احوال مردمان، از روزگار گذشته تاکنون، و از محکم‌ترین و معتبرترین اسناد تاریخی به شمار می‌آیند و به همین مناسبت است که دانش سکه‌شناسی، فارغ از جایگاه خویش به عنوان علمی مستقل یا یکی از زیرشاخه‌های علم باستان‌شناسی، از جمله «علوم کمک‌کار در تاریخ‌نگاری» نیز به شمار می‌آید. این علوم، مجموعه‌ای از معارف، دانش‌ها و شیوه‌های علمی هستند که پژوهنده تاریخ در گردآوری منابع تاریخ، فهم‌کردن، بررسی و نقد، تحلیل و تفسیر و تدوین آن بر شیوه مقبول از آنها سود می‌برد. دانش‌های کمک‌کار تاریخ، در همه مراحل پژوهش تاریخی، مورخ را همراهی می‌کنند و مورخ در خلال تدوین تحقیق از آنها بهره می‌گیرد. برخی از این دانش‌ها در اثنای گردآوری منابع و مآخذ و برخی دیگر در حین نقد و اجتهاد و دسته آخر در مرحله نهایی، یعنی مرحله تألیف و عرضه تحقیق، در تحقیقات تاریخی استفاده می‌شود^۱ (آیینه‌وند، ۱۳۷۷: ۳۶۸).

هدف از به کارگیری «دانش‌های کمک‌کار در تاریخ»، ایجاد توان بیشتر در مورخ و محقق برای بهره‌گیری از آخرین آموزه‌های هر دو حوزه (حوزه تاریخی و حوزه دانش‌های کمک‌کار) است. محقق تاریخ می‌تواند از سکه‌شناسی نیز به عنوان یکی از «دانش‌های کمک‌کار در تاریخ» در تمامی این مراحل، به منظور شناخت حقایق تاریخی استفاده کند. به عبارت دیگر، سکه‌ها می‌توانند به عنوان «بهترین سندهای تأیید اخبار تاریخی» (همان) نقش مؤثری در مطالعات تاریخی ایفا کنند.

مطالعات تاریخ تشیع، نظیر دیگر حوزه‌های مطالعات تاریخی، نیازمند بهره‌گیری از «دانش‌های کمک‌کار تاریخ» است. بهره‌گیری درست و بجا از این دانش‌ها به پژوهشگر تاریخ امکان می‌دهد در فهم، بررسی، نقد، تحلیل و تفسیر تحولات تاریخ تشیع توان بیشتری بیابد. می‌توان از دانش سکه‌شناسی، به عنوان یکی از علوم کمک‌کار تاریخ، در بررسی تحولات تاریخ تشیع بهره‌های بسیار برد. زیرا یکی از مهم‌ترین ابعاد پژوهشی سکه‌ها، به عنوان اسناد رسمی و حکومتی، شعائر مذهبی حک شده بر روی آنها است که همواره نشانگر تمایلات و سیاست‌های مذهبی حکومت‌ها و مردمان تحت سلطه آنان است. بنابراین، دانش سکه‌شناسی نقشی مهم در آشکارسازی و روشن کردن تحولات مذهبی دوران‌های مختلف دارد. یافته‌های حاصل از سکه‌شناسی می‌تواند در دو سطح به مطالعات تاریخ تشیع یاری رساند:

الف. در سطح عمومی، دانش سکه‌شناسی می‌تواند اسنادی موثق در زمینه سیاست‌های مذهبی حکومتگران مختلف و میزان رواج تشیع در سرزمین‌های تحت سلطه آنان در اختیار پژوهشگران قرار دهد؛

ب. در سطح تخصصی، می‌توان با تطبیق یافته‌های حاصل از سکه‌شناسی با گزارش‌های منابع مکتوب تاریخی، به تأیید، رد یا تصحیح برخی از آن گزارش‌ها اقدام کرد یا اینکه با تلفیق گزارش‌های منابع مکتوب و یافته‌های دانش سکه‌شناسی، روایتی جدید از برخی تحولات تاریخ تشیع عرضه کرد. به عبارت دیگر، با استفاده از مطالعات علم سکه‌شناسی می‌توان خوانشی جدید از تحولات تاریخ تشیع عرضه کرد که گاه موافق یافته‌های حاصل شده از منابع مکتوب است و گاه آن یافته‌ها را رد یا تصحیح می‌کند. علاوه بر این، گاه می‌توان با استفاده از یافته‌های علم سکه‌شناسی، نکات جدیدی در زمینه تحولات تاریخ تشیع مطرح کرد.

۲. مروری بر احوال امام رضا (ع)

ابوالحسن علی بن موسی الرضا (ع) (۱۴۸-۲۰۳ ه.ق.) پیشوای هشتم شیعه امامیه است؛ مدت امامت و پیشوایی آن حضرت پس از شهادت پدر بزرگوارش بیست سال بوده که حدود ده سال نخست آن با خلافت هارون، حدود پنج سال با خلافت امین و حدود پنج سال پایانی آن با خلافت مأمون هم‌زمان بوده است. امام تا آغاز خلافت مأمون در زادگاه خود، شهر مدینه، اقامت داشت؛ ولی مأمون پس از رسیدن به حکومت، حضرت را به خراسان دعوت کرد و سپس اصل خلافت را به امام رضا (ع) پیشنهاد داد و چون آن حضرت نپذیرفت، ولایت‌عهدی ایشان را مطرح کرد که آن حضرت با آن نیز مخالفت کرد، اما چون با تهدید مأمون روبه‌رو شد، به‌ناچار با قراردادن شرط‌هایی آن را پذیرفت. ایشان ولایت‌عهدی را بدین شرط پذیرفت که هیچ امر و نهی نکند، هیچ فتوا و قضاوتی بر عهده نگیرد، هیچ کس را ولایت ندهد و از ولایتش برکنار نکند و هیچ چیز را تغییر ندهد (نک: مفید، ۱۳۸۰: ۶۰۰-۶۰۱؛ طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۴۵-۴۴۶؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۲: ۳۷-۳۵/۱ و ۳۱۳/۲ و ۳۱۵).

مسئله مأمون از روی حقیقت و صداقت قصد واگذاری خلافت و حتی ولایت‌عهدی به آن حضرت را نداشته و به همین دلیل امام رضا (ع) نیز قصد پذیرش این را نداشت، چراکه مأمون در قالب پیشنهاد خود به دنبال اهداف دیگری بود که از جمله آنها عبارت بوده‌اند از: منصرف‌کردن امام رضا (ع) از امامت خود و سوق‌دادن دعوت امام به نفع حکومت عباسیان، مشروعیت‌بخشیدن به حکومت بنی‌عباس و بی‌اعتبارکردن امام رضا (ع) در نظر شیعیان و ترس از اقدامات امام رضا (ع). به‌علاوه هنگامی که مأمون گسترش تشیع را در ایران و عراق دید، از تأثیر جنبش‌های علوی بر حکومت و خلافت خویش بیمناک شد و پس از چاره‌اندیشی، برای اینکه شیعیان و طرفداران خاندان اهل بیت (ع) را به مسیری تازه اندازد و آنان را با سیاست خلافت موافق و هماهنگ کند، به این اقدام کاملاً تازه و بدیع دست زد. پس از آنکه مأمون در هیچ یک از نقشه‌هایش برای تضعیف جایگاه امام به توفیقی دست نیافت، تصمیم به شهادت آن حضرت گرفت و آن را در سال ۲۰۳ ه.ق. عملی کرد.^۲

۳. مشخصات کلی سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع)

از موضوعات جالب توجه در دوران ولایت‌عهدی امام رضا (ع)، ضرب سکه‌هایی با عنوان ولایت‌عهدی ایشان است. گفته شده در دوره عباسیان، زیباترین سکه‌ها از لحاظ خط و مطلب، سکه ولی‌عهدی علی بن موسی الرضا (ع) است. این سکه‌ها با نام مأمون و با ذکر ولایت‌عهدی امام رضا (ع) ضرب شده (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۱۷۱-۱۷۲) و از لحاظ هنر سکه‌شناسی بسیار جالب توجه بوده و بسیار کمیاب و پرازش است (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۴: ۵۱).

۳. ۱. متن روی سکه‌ها

بر روی (یا پشت) سکه‌های مزین به نام امام رضا (ع) در چهار سطر متن «لا اله الا الله وحده/ لا شریک له/ المشرق» و در حاشیه دور دایره عبارت «بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينه ... سنة ...» و در حاشیه خارجی متن «الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله» نقر شده است. بر پشت (یا روی) این سکه‌ها نیز در هفت سطر متن «الله/ محمد رسول الله/ المأمون خليفة الله/ مما امر به الامير الرضا/ ولی عهد المسلمين علی بن موسی/ بن علی بن ابی طالب/ ذوالریاستین» آمده و در حاشیه عبارت «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله ولو کره المشرکون» حک شده است (نک.: سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۱۷۲-۱۷۳؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۹؛ شریعت‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۶۷؛ علاء‌الدینی، ۱۳۹۴: ۲۰-۲۶).

۳. ۲. ضرب‌خانه‌ها و سال‌های ضرب

سکه‌های امام رضا (ع) ضرب شهرهای مرو، سمرقند، فارس، اصفهان، محمدیه (ری) و نیشابور است که در سال‌های ۲۰۱ تا ۲۰۵ ه.ق. (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۱۷۳؛ ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۴: ۴۷ و ۵۱؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۹؛ علاء‌الدینی، ۱۳۹۴: ۱۹) و حتی به نوشته برخی تا سال ۲۰۷ ه.ق. (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۴: ۷۹) ضرب شده‌اند.

۳. ۳. جنس سکه‌ها

برخی منابع تاریخی از ضرب سکه‌های دینار و درهم ولایت‌عهدی امام رضا (ع)

کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) / ۷۵

سخن گفته‌اند. بر اساس روایت یعقوبی و مسعودی، نام امام رضا (ع) را به دینار و درهم سکه زدند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۶۵/۲؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۱/۲). در تاریخ بیهقی نیز آمده است که نام رضا (ع) «بر درم و دینار و طراز جامه‌ها نبشتند» (بیهقی، ۱۳۷۴: ۱۹۱/۱). برخی از محققان معاصر نیز به وجود تعدادی از دینارهای دوران ولایت‌عهدی امام رضا (ع) اشاره کرده‌اند که در دست است (نک: ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۴: ۵۰-۵۱). با این حال صدوق در *عیون اخبار الرضا* فقط از ضرب سکه‌های نقره در دوران ولایت‌عهدی امام رضا (ع) سخن گفته است (نک: ابن‌بابویه، ۱۳۷۲: ۳۳۱/۲). برخی از محققان معاصر نیز معتقدند تاکنون فقط تعدادی از درهم‌ها به دست آمده است (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۹: ۱۷۲؛ سهیلی خوانساری، ۱۳۵۴: ۷۹). همچنین، گفته شده ممکن است مأمون، حضرت را اجازه ضرب سکه طلا نداده است و اینکه آنچه تاکنون به عنوان سکه طلا از ولایت‌عهدی حضرت ملاحظه شده، اصالتی نداشته و جعلی است (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۴: ۷۹؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۴۰).

سکه‌های سیمینی (درهم) که بررسی می‌کنیم سه نوع‌اند. در درهم نوع اول بر روی سکه در وسط عبارت «لا اله الا / الله وحده / لا شریک له» و در حاشیه داخلی عبارت «بسم الله ضرب هذا الدرهم بسمرقند سنة اثنين و مائین» (۲۰۱ ه.ق.) و در حاشیه دوم عبارت «لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» (روم: ۳) و در پشت سکه در وسط «الله / محمد رسول الله / المأمون خلیفة الله / مما امر به الامیر الرضا / ولی عهد المسلمین علی بن / موسی بن علی بن ابی طالب» و در حاشیه «محمد رسول الله / ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین و کره المشرکون» (توبه: ۳۳) آمده است. وزن این سکه‌ها ۲/۵ گرم و قطر آنها ۲۳ میلی‌متر است. درهم دیگری از این نوع ضرب سمرقند و مربوط به سال ۲۰۲ ه.ق. است (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۴: ۴۷-۴۸).

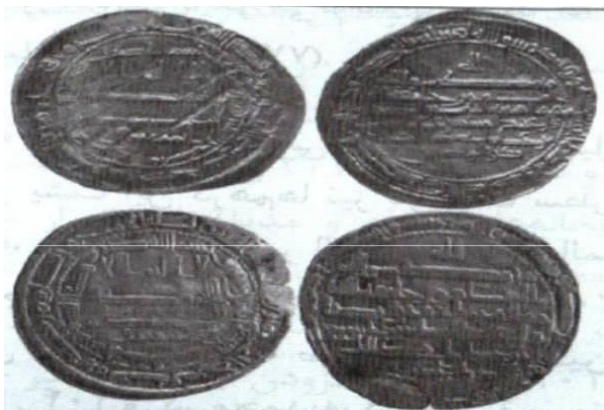
در درهم نوع دوم بر روی سکه در وسط عبارت «لا اله الا / الله وحده / لا شریک له / المشرق» و در حاشیه داخلی متن «بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدینة اصفهان / مرو / فارس / سمرقند سنة ۲۰۲/۲۰۲/۲۰۳ هجری» و در حاشیه دوم عبارت «لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» (روم: ۳) و در پشت سکه عبارت «الله / محمد رسول الله / المأمون خلیفة الله / مما امر به الامیر الرضا / ولی عهد المسلمین علی

بن موسی / بن علی بن ابی طالب / ذوالریاستین» و در حاشیه عبارت «محمد رسول الله / ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین و کره المشرکون» (توبه: ۳۳) حک شده است. وزن این سکه‌ها ۲/۶۰ گرم و قطر آنها ۲/۳ سانتی‌متر است (ملکزاده بیانی، ۱۳۵۴: ۴۸-۴۹).

درباره درهم نوع سوم باید گفت از امام رضا (ع) درهم بی‌نظیری ضرب محمدیه (ری) موجود است که از دو جهت بسیار در خور توجه است؛ یکی آنکه متن نوشته‌شده مانند درهم‌های معمولی نیست و تغییری در آن مشاهده می‌شود، به این ترتیب که قسمت آخر متن منقور بر سکه حذف شده است (علی بن موسی بن علی بن ابی طالب) و همچنین حاشیه دوم که آیه سوم از سوره روم است، حذف شده و به جای آن به فواصل دایره‌هایی نقر است. دیگر آنکه، سال ضرب سکه یک سال پس از شهادت آن حضرت است (۲۰۴ ه.ق.) (ملکزاده بیانی، ۱۳۵۴: ۴۹). روی این سکه در وسط عبارت «لا اله الا الله وحده / لا شریک له / المشرق» و حاشیه عبارت «بسم الله ضرب هذا الدرهم بحمدية سنة اربع و ماتین» (۲۰۴ ه.ق.) و در پشت سکه در وسط عبارت «الله / محمد رسول الله / المأمون خلیفة الله / مما امر به الامیر الرضا / ولی عهد المسلمین / ذوالریاستین» و در حاشیه متن «محمد رسول الله / ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین ولو کره المشرکون» نقر شده است. وزن این سکه ۲/۵ گرم و قطر آن ۲۳ میلی‌متر است (همان: ۵۰).

همان‌گونه که اشاره شد، برخی محققان از تعدادی از سکه‌های زرین (دینار) امام رضا (ع) نیز خبر داده‌اند که در دست است. بر روی یکی از این نوع سکه در وسط عبارت «لا اله الا الله وحده / لا شریک له» و در حاشیه داخلی عبارت «بسم الله ضرب هذا الدنیر (دینار) بسمرقند سنة اثنین و ماتین» (۲۰۲ ه.ق.) و در حاشیه دوم عبارت «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصر الله» (روم: ۳) و در پشت سکه در وسط عبارت «الله / محمد رسول الله / المأمون خلیفة الله / مما امر به الامیر الرضا / ولی عهد المسلمین علی بن / موسی بن علی ابی طالب» و در حاشیه متن «محمد رسول الله / ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین ولو کره المشرکون» نقر شده است. وزن این سکه ۲ گرم و قطر آن ۲۲ میلی‌متر است (ملکزاده بیانی، ۱۳۵۴: ۵۱).

ضرب اصفهان - ۲۰۲ ه.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بمدينة
اصبهان سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد
المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالحدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب سمرقند - ۲۰۲ ه.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بسمرقند
سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب محمدیه - ۲۰۲ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بالمحمدية سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب مرو - ۲۰۲ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بمرو سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب اصفهان - ۲۰۳ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بمدينة اصفهان سنة ثلاث و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولي عهد
المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب سمرقند - ۲۰۳ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بسمرقند
سنة ثلاث و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولي عهد
المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب اصفهان - ٢٠٤ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بمدينة
اصبهان سنة اربع و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر
الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد
المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالحدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب محمدیه - ٢٠٤ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بالمحمدية سنة اربع و مائتين.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد
المسلمين / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالحدى و دين الحق ليظهره على الدين
كله ولو كره المشركون.

ضرب اصفهان - ۲۰۵ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بمدينة
اصبهان سنة خمس و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر
الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولي عهد
المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالحق و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

اصفهان - ضرب ۲۰۳ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بمدينة اصبهان سنة ثلث و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولي عهد
المسلمين على بن موسى بن علي بن ابي طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالحق و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب مرو - ٢٠١ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بمرو سنة احدى و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله. پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب اصفهان - ٢٠٢ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم بمدينة اصفهان سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر الله. پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب سمرقند - ۲۰۲ ه.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بسمرقند سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد
المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب محمدیه - ۲۰۲ ه.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بالمحمدية سنة اثنتين و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولى عهد
المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب نیشابور - ٢٠٣ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بنیشابور سنة ثلث و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا
ولي عهد المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد
رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره
المشركون.

ضرب فارس - ٢٠٣ هـ.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شريك له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بفارس سنة ثلث و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون
بنصر الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولي عهد
المسلمين على بن موسى بن على بن ابى طالب / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله
بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون.

ضرب محمدیه - ۲۰۴ ه.ق.

رو: لا اله الا الله / وحده لا شریک له / المشرق / بسم الله / ضرب هذا الدرهم
بالمحمدية سنة اربع و مائتين / لله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المؤمنون بنصر
الله.

پشت: لله / محمد رسول الله / المأمون خليفة الله / مما امر به الامير الرضا ولي عهد
المسلمين / ذوالرياستين / محمد رسول الله ارسله بالهدى و دين الحق ليظهره على الدين
كله ولو كره المشركون.

۴. نکات تاریخی مستخرج از سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع)

از سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) نکات تاریخی مهمی به دست می‌آید،
از جمله:

۱. در تمام سکه‌ها، حضرت «ولی عهد مسلمانان» معرفی شده‌اند نه «ولی عهد
مأمون»؛ این نشان می‌دهد امام رضا (ع) از نیات واقعی مأمون در انتخاب ایشان به
عنوان ولی عهد، که پیش‌تر به آنها اشاره شد، آگاه بودند و به همین مناسبت و برای
جلوگیری از مشروعیت‌بخشی این انتخاب به خلافت عباسی، خواستار معرفی خود به
عنوان «ولی عهد مسلمانان» شده‌اند و نه «ولی عهد مأمون»؛

۲. این مسکوکات فقط در نواحی شرقی خلافت، ایران و دیگر سرزمین‌های شرقی
مانند مرو و سمرقند، ضرب شده‌اند که کلمه «المشرق» در متن سکه‌ها مؤید این نظر
است. شایان ذکر است که در دوره اسلامی گاه برای نمایاندن منطقه‌ای که سکه در آنجا
ضرب شده، واژه‌های «العراق»، «المشرق» و «المغرب» بر سکه‌ها نوشته می‌شد. عراق
بر مرکز خلافت عباسی و شهرهای پیرامون آن، مشرق بر ایران و دیگر سرزمین‌های
شرقی و مغرب بر سرزمین‌های شمال آفریقا دلالت می‌کرد (نک.: قوچانی، ۱۳۸۳: ۲۰۷؛

رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۷-۱۳۸). ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) فقط در مناطق شرقی خلافت عباسی نشان می‌دهد که مأمون از حساسیت کانون‌های قدرت، در مناطق مرکزی و غربی خلافت، از این مسئله آگاهی داشته است. هنگامی که خبر ولی‌عهدی امام رضا (ع) به عباسیان رسید، کار مأمون را نپسندیدند، خاصه منصور و ابراهیم (پسران مهدی) که چون از نیت واقعی مأمون اطلاع نداشتند، سخت برآشفتمند و اهل بغداد را از بیعت با امام بازداشتند؛ پس مردم بغداد با حسن بن سهل، کارگزار مأمون، درافتادند و او را از آن شهر بیرون کردند و سپس در نزدیکی واسط جنگی خونین با او درآشناختند و مأمون را از خلافت خلع کردند و در پنجم محرم ۲۰۲ ه.ق. با ابراهیم بن مهدی بیعت کردند و او را «مرضی» لقب دادند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۶۸/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۸۳/۱۶؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۱/۲؛ طبری، ۱۳۷۵: ۵۶۶۲/۱۳).^۳ در همین حال اوضاع مصر نیز آشفته شد. مأمون که در این هنگام خلافت و حکومت خود را در معرض خطر می‌دید، بی‌درنگ به اقداماتی دست زد تا رضایت مخالفان را جلب کند. بنابراین، در نخستین گام از مرو به سوی عراق حرکت کرد تا از نزدیک اوضاع آن دیار را در نظر گیرد. او سپس فضل بن سهل را به قتل رساند (نک.: طبری، ۱۳۷۵: ۵۶۷۲/۱۳-۵۶۷۳؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۶۹/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۰/۱۶؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۱/۲-۴۴۲). با وجود این، مهم‌ترین مانع آشتی مأمون و آل‌عباس، ولی‌عهدی امام رضا (ع) بود؛ از این‌رو در گام سومی که به سوی آشتی با مخالفان برداشت، امام رضا (ع) را در طوس مسموم کرد و به شهادت رساند (نک.: مفید، ۱۳۸۰: ۶۱۲-۶۱۳؛ طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۵۲-۴۵۸؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۲/۲؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۷۱/۲؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۲: ۵۸۷/۲-۶۱۴). بنابراین، مأمون در ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) از واکنش مخالفان این اقدام در مناطق غربی و مرکزی خلافت عباسی آگاهی داشته و بدین سبب، این سکه‌ها فقط در مناطق شرقی خلافت عباسی ضرب شده‌اند. این مسئله همچنین می‌تواند نشانگر این نکته باشد که اظهار بی‌اطلاعی مأمون از حساسیت مخالفان نمی‌توانسته مبنای واقعی داشته باشد. مأمون به گونه‌ای وانمود می‌کرد که گویا از شورش مخالفان واگذاری ولایت‌عهدی به امام رضا (ع) بی‌خبر است (نک.: ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۸۸/۱۶-۲۹۰).

۳. عبارت «ذوالریاستین»، لقب فضل بن سهل، وزیر مأمون، در بیشتر سکه‌ها، جز برخی از درهم‌های ضرب سال ۲۰۲ ه.ق. در سمرقند (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۹)، دیده

کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) / ۸۷

می‌شود و نشان می‌دهد که فضل در ضرب سکه‌ها نقش و نظارت مستقیم داشته، زیرا امرایی که در ضرب سکه‌ها نقش داشته و بر این کار نظارت می‌کردند معمولاً نامشان در متن سکه‌های عباسی نوشته می‌شد. همچنین، می‌تواند نشانگر این نکته باشد که در ولایت‌عهدی امام رضا (ع)، تدبیر و اقدامات فضل نیز نقش مؤثری داشته است. برخی روایات نیز از نقش فضل بن سهل در ولی‌عهدی امام رضا (ع) خبر داده‌اند. صدوق نقل کرده است که فضل بن سهل با کنایه و اشاره به مأمون می‌گفت:

با عمل خیر، که صلح رحم باشد، به خداوند عزّ و جلّ و رسول او (ص) تقرّب جوید؛ یعنی حقّ ولایت اهل بیت (ع) را به خودشان واگذارد و مقام خلافت را که از ایشان غصب شده است به ایشان باز گرداند، و به وسیله ولی‌عهد کردن علی بن موسی (ع) جنایات هارون را نسبت به خاندان پیغمبر از یادها برده و محو سازد، و مأمون نتوانست با نظر فضل بن سهل موافقت نکند، و خلاف گفته او را انجام دهد، لذا دستور داد تا امام را به مرو آورند و سپس او را به ولایت‌عهدی برگزید (نک: ابن‌بابویه، ۱۳۷۲: ۳۳۰/۲).

بیهقی نیز روایت کرده چون:

خلافت به مأمون رسید، دو سال و چیزی به مرو بماند، فضل بن سهل وزیر خواست که خلافت از عباسیان بگرداند و به علویان آرد. مأمون را گفت: نذر کرده بودی به مشهد من و سوگندان خورده که اگر ایزد تعالی، شغل برادرت کفایت کند و خلیفت گردی، ولی عهد از علویان کنی، و هرچند بر ایشان نماند، تو باری از گردن خود بیرون کرده باشی و از نذر و سوگند بیرون آمده. مأمون گفت: سخت صواب آمد، کدام کس را ولی عهد کنیم؟ گفت: علی بن موسی الرضا که امام روزگار است و به مدینه رسول علیه السلام می‌باشد (بیهقی، ۱۳۷۴: ۱۹۰/۱).

۱. به نظر می‌رسد برای ضرب بیشتر این سکه‌ها از قالب سکه‌های اولیه استفاده شده است، به طوری که عبارت «ذوالریاستین» در تمام سکه‌ها تا سال ۲۰۴ ه.ق. به چشم می‌خورد (سرفراز و آوزمانی، ۱۳۸۹: ۱۷۳). همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، فضل بن سهل در سال ۲۰۲ ه.ق. کشته شد (نک: ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۰/۱۶؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۶۹/۲).

۲. نکته بسیار مهم درباره سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) اینکه این سکه‌ها در سال‌های ۲۰۱ تا ۲۰۵ ه.ق. (نک.: سرفراز و آوزمانی، ۱۳۸۹: ۱۷۳؛ ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۴: ۴۷ و ۵۱؛ رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۱۳۹؛ علاء‌الدینی، ۱۳۹۴: ۲۰-۲۶) و حتی به نوشته برخی تا سال ۲۰۷ ه.ق. (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۴: ۷۹) ضرب شده‌اند. با توجه به اینکه بیشتر منابع سال شهادت امام رضا (ع) را در ۲۰۳ ه.ق. ذکر کرده‌اند (نک.: مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۲/۲؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۷۱/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۳/۱۶-۲۹۴؛ طبری، ۱۳۷۵: ۵۶۷۵/۱۳)، ادامه ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی ایشان در بعد از تاریخ اشاره‌شده پرسش‌هایی را ایجاد می‌کند. دلایل گوناگونی در بیان چرایی این مسئله متصور است:

الف. نخست اینکه شاید بتوان نظیر آنچه درباره آوردن عبارت «ذوالریاستین» در تمام سکه‌ها تا سال ۲۰۴ هجری بیان شد، استفاده از قالب سکه‌های اولیه ولایت‌عهدی امام رضا (ع) در ادوار بعدی را دلیل این اقدام شمرد. به عبارت دیگر، قالب سکه‌های ضرب‌شده در سال‌های پس از شهادت امام رضا (ع) را در سال‌های قبل از شهادت ایشان (یعنی قبل از ۲۰۳ ه.ق.) ساخته بودند.

ب. دلیل دیگر می‌تواند این باشد که این اقدام با دستور مأمون بوده، زیرا او می‌خواست همچنان علاقه خود را به آن حضرت نشان دهد و ضمن مبراکردن خود از اتهام قتل امام، بدین طریق دل شیعیان و دوستان اهل بیت (ع) را به دست آورد و از قیام‌های آنان نیز جلوگیری کند. با توجه به اینکه اکثر منابع تاریخی از ابراز حزن و ناراحتی مأمون پس از قتل امام خبر داده‌اند (نک.: مفید، ۱۳۸۰: ۶۱۳؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۷۱/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۴/۱۶؛ ابن‌بابویه، ۱۳۷۲: ۵۸۸/۲-۵۸۹)، می‌تواند دلیل موجهی برای این اقدام محسوب شود. به عبارت دیگر، این تفسیر، ادامه ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) در دوران بعد از شهادت ایشان را نوعی عوام‌فریبی حکومت وقت برای تبرئه خود از دخالت در شهادت امام تلقی می‌کند. می‌توان این نکته را توجیهی منطقی برای ادامه ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) در دوران بعد از شهادت ایشان دانست.

ج. با وجود اینکه اکثر منابع شهادت امام رضا (ع) را در سال ۲۰۳ ه.ق. ذکر کرده‌اند (نک.: مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۲/۲؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۷۱/۲؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۳/۱۶-۲۹۴)، برخی منابع دیگر از شهادت امام در سال ۲۰۵ ه.ق. (نک.: طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۲۴) یا ۲۰۶

کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) / ۸۹

ه.ق. (نک: امین عاملی، ۱۳۷۶: ۱۴۱/۶) نیز یاد کرده‌اند. این نیز می‌تواند دلیل موجهی برای ادامه ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) تا سال ۲۰۵ ه.ق. و حتی بعد از آن باشد. به عبارت دیگر، ادامه ضرب این نوع از سکه‌ها تا سال ۲۰۵ ه.ق. می‌تواند مؤیدی بر آن دسته از روایات تلقی شود که تاریخ شهادت امام را در سال‌های بعد از ۲۰۳ ه.ق. ذکر کرده‌اند.

د. احتمال دیگری که می‌توان درباره دلیل ادامه ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) پس از تاریخ شهادت ایشان، بر مبنای نقل اکثر منابع (۲۰۳ ه.ق.) در نظر گرفت این است که توجه و علاقه‌مندی مردم، به‌ویژه شیعیان و دوستداران خاندان اهل بیت (ع)، به امام و تأثر آنان از شهادت ایشان، آنان را برانگیخت که علی‌رغم قدرت دستگاه خلافت و عمال آنان، در سال‌های بعد سکه‌هایی ضرب کنند که احتمالاً به مناسبت گرامی‌داشت آن حضرت بوده است. شاید برخی تغییرات این نوع سکه‌ها نیز برای مشخص کردن آن است که تصور نشود اشتباهی در سال ضرب در ضراب‌خانه روی داده است، از جمله این سکه‌ها، سکه‌ای ضرب محمدیه (ری) است که از دو جهت بسیار در خور توجه است. یکی آنکه متن نوشته‌مانند درهم‌های معمولی نیست و تغییری در آن دیده می‌شود به این ترتیب که قسمت آخر متن منقور بر سکه حذف شده است (علی بن موسی بن علی بن ابی طالب) و همچنین حاشیه دوم که آیه سوم از سوره روم است حذف شده و به جای آن به فواصل دایره‌هایی نقر است. دیگر آنکه سال ضرب سکه، یک سال پس از تاریخ شهادت آن حضرت بر مبنای روایت اکثر منابع است (۲۰۴ ه.ق) (ملک‌زاده بیانی، ۱۳۵۴: ۴۹-۵۰).

ه. همچنین، می‌توان ادامه ضرب سکه‌های ولایت‌عهدی امام پس از تاریخ شهادت نقل شده در بیشتر منابع (۲۰۳ ه.ق.) را چنین تفسیر کرد که شاید گروهی از شیعیان پس از وفات آن حضرت با عقیده‌ای راسخ درگذشت آن حضرت را صحیح ندانسته و معتقد بودند ایشان در قید حیات‌اند و سکه باید به نام آن حضرت زده شود و خلافت حق مسلم این خاندان است؛ از این روی بعد از آن حضرت همچنان سکه به نام ایشان زده‌اند. بر این مبنای، برخی احتمال داده‌اند شاید بعد از سال ۲۰۷ ه.ق. هم سکه به نام امام رضا (ع) ضرب شده ولی هنوز به دست ما نرسیده است (سهیلی خوانساری، ۱۳۵۴: ۷۹). در واقع، این احتمال مبتنی است بر ادامه ضرب این سکه‌ها بعد از شهادت امام، به دست

گروهی که رحلت امام رضا (ع) را قبول نداشتند، و در حقیقت بر آن حضرت وقف کرده بودند. با این حال باید متذکر شد که هرچند پس از رحلت امام رضا (ع) یکی از حیرت‌های بزرگ در میان شیعه روی داد، اما به رغم آن، گروه خاصی بر امام رضا (ع) وقف نکرد و فقط گروهی با نام مؤلفه به رغم آنکه به امامت امام رضا (ع) پیوسته بودند، پس از رحلت آن حضرت به وقف بر امام کاظم (ع) برگشتند و به‌مطوره^۵ پیوستند (نک.: صابری، ۱۳۸۴: ۲/۲۹۹؛ نویختی، ۱۳۸۶: ۷۶؛ اشعری قمی، ۱۳۸۷: ۱۷۰). بنابراین، فقدان گروهی که بر امامت امام رضا (ع) وقف کرده باشند تقریباً قطعی است. به‌علاوه، با توجه به اقبال‌نکردن شیعیان، به‌طور عام، به گروه‌های واقفه و نیز رفتار خشن حکومت با این‌گونه از فرق، بسیار بعید است که گروهی از واقفه دارای امکانات لازم برای ضرب سکه بوده باشند.

درباره دو احتمال آخر، همچنین، باید یادآور شد با توجه به اینکه از سویی ضرب سکه همواره حاکمیتی و مربوط به دولت‌ها بوده و در حقیقت در حوزه اقتدار حاکمان قرار داشته و از سوی دیگر با وجود قدرت فائقه حکومت عباسی در این زمان، شیعیان و دوستانداران امام و خاندان اهل بیت (ع) هرگز نمی‌توانسته‌اند به چنین اقدامی دست بزنند. زیرا این کار می‌توانسته به نوعی رویارویی با حکومت تعبیر شود و سبب رفتار خشن حاکمیت با آنها گردد. به‌علاوه، باید متذکر شد که امکانات فنی لازم برای ضرب سکه نیز همواره در اختیار حکومت قرار داشته و این گروه از شیعیان نیز در صورت خواست خود برای ضرب این‌گونه از سکه‌ها، از امکانات فنی لازم برای این کار برخوردار نبودند.

نتیجه

یافته‌های علم سکه‌شناسی خوانشی جدید از جریان ولایت‌عهدی امام رضا (ع) عرضه می‌کند که گاه موافق یافته‌های حاصل‌شده از منابع مکتوب است و گاه آن یافته‌ها را رد یا تصحیح می‌کند. همچنین، بعضاً می‌توان با استفاده از یافته‌های علم سکه‌شناسی، نکات جدیدی در زمینه تحولات مربوط به ولایت‌عهدی امام رضا (ع) مطرح کرد. مطابق این خوانش نو، امام رضا (ع) از نیات واقعی مأمون در انتخاب ایشان به عنوان ولی‌عهد، که مهم‌ترین آنها مشروعیت‌بخشی به خلافت عباسی بود، آگاه بودند و به

همین سبب نام ایشان با عنوان «ولی عهد مسلمانان» بر روی سکه‌ها قید شده و از هر گونه اشاره به نام مأمون خودداری شده است. همچنین، این سکه‌ها نشان می‌دهند به سبب حساسیت مراکز قدرت و اهل سنت مناطق غربی سرزمین‌های خلافت عباسی به واگذاری ولایت‌عهدی به اهل بیت (ع)، این مسکوکات فقط در نواحی شرقی خلافت ضرب شده‌اند. حک عبارت «ذوالریاستین»، لقب فضل بن سهل، وزیر مأمون، در این سکه‌ها نشان می‌دهد تدبیر و اقدامات فضل در ضرب این مسکوکات و همچنین در ولایت‌عهدی امام رضا (ع)، نیز نقش مؤثری داشته است. نکته مهم دیگر اینکه بنا بر نقل اکثر منابع، این سکه‌ها در سال‌های ۲۰۱ تا ۲۰۵ ه.ق. ضرب شده‌اند، در حالی که بیشتر منابع سال شهادت امام رضا (ع) را در ۲۰۳ ه.ق. ذکر کرده‌اند. با قبول احتمال شهادت امام رضا (ع) در سال ۲۰۳ ه.ق.، می‌توان ادامه ضرب این سکه‌ها در سال‌های پسین را ناشی از دلایلی نظیر استفاده از قالب سکه‌های اولیه ولایت‌عهدی امام رضا (ع)، اقدام عمدی مأمون برای تبرئه خویش از اتهام قتل امام یا ادامه ضرب سکه‌ها به دست شیعیان علاقه‌مند یا حتی به دست گروهی از واقفه دانست؛ در غیر این صورت باید ضمن تشکیک در تاریخ شهادت مشهور و نقل شده در بیشتر منابع (یعنی سال ۲۰۳ ه.ق.)، به تاریخ‌های دیگری که برخی منابع دیگر به عنوان تاریخ شهادت امام نقل کرده‌اند توجه کرد. با توجه به نمونه‌های نقل شده می‌توان نتیجه گرفت استفاده از مطالعات سکه‌شناسی در تحقیقات تاریخ تشیع می‌تواند زمینه‌های جدیدی را پیش روی محققان این حوزه از مطالعات تاریخی قرار دهد و آنان را در مطرح کردن دیدگاه‌های جدید در این حوزه یاری دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بعضی از محققان نام «دانش‌های پیونددهنده» و برخی دیگر نام «دانش‌های خدمت‌گزار» را برای این دانش‌ها به کار برده‌اند (آیین‌وند، ۱۳۷۷، پانوشت ص ۳۶۸).
۲. نک.: مفید، ۱۳۸۰: ۶۱۲-۶۱۳؛ طبرسی، ۱۳۹۰: ۴۵۲-۴۵۸، طبرسی سال شهادت امام را ۲۰۵ هجری آورده است؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۴۴۲/۲، از احتمال مسموم کردن امام سخن به میان آورده؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۴۷۱/۲؛ ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۹۳/۱۶-۲۹۴، فقط از رحلت امام به سبب خوردن انگور یاد کرده است؛ درباره نحوه شهادت امام نک.: ابن بابویه، ۱۳۷۲: ۵۸۷/۲-۶۱۴.
۳. طبری می‌نویسد او را «مبارک» لقب دادند.
۴. از احتمال مسموم کردن امام سخن به میان آورده است.

۵. هنگامی که اصطلاح واقفه به طور مطلق به کار می‌رود مقصود از آن گروهی است که بر امام موسی بن جعفر (ع) توقف کردند، چنان‌که نوبختی می‌نویسد این گروه به گونه‌هایی متفاوت منکر درگذشت امام کاظم (ع) شدند و گفتند آن امام زنده است و همو قائم و مهدی موعود است و عدالت را در جهان خواهد گسترد. این طیف از واقفه که بعدها از سوی مخالفان کلاب ممتوره نامیده شدند خود صاحبان برداشت‌های متفاوتی را در بر می‌گرفت (نک: نوبختی، ۱۳۸۶: ۷۲-۷۳؛ اشعری قمی، ۱۳۸۷: ۱۶۵-۱۶۹؛ و همچنین صابری، ۱۳۸۴: ۳۰۲/۲-۳۰۳).

منابع

قرآن کریم.

آیین‌ه‌وند، صادق (۱۳۷۷). *علم تاریخ در گستره تمدن اسلامی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۷۱). *تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران*، ترجمه: عباس خلیلی، ابوالقاسم حالت، تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.

ابن بابویه، محمد بن علی (صدوق) (۱۳۷۲). *عیون اخبار الرضا*، ترجمه: حمیدرضا مستفید، علی‌اکبر غفاری، تهران: نشر صدوق.

اشعری قمی، سعد بن عبدالله (۱۳۸۷). *تاریخ عقاید و مذاهب شیعه (المقالات والفرق)*، تصحیح متن عربی و تعلیقات: محمدجواد مشکور، ترجمه از متن عربی: یوسف فضایی، تهران: آشیانه کتاب.

امین عاملی، سید محسن (۱۳۷۶). *سیره معصومان*، ترجمه: علی حجتی کرمانی، تهران: سروش.

بیهقی، محمد بن حسین (۱۳۷۴). *تاریخ بیهقی*، تهران: انتشارات مهتاب.

رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳). *سکه‌های ایران در دوره اسلامی: از آغاز تا برآمدن سلجوقیان*، تهران: سمت.

سرفراز، علی‌اکبر؛ آوزرمانی، فریدون (۱۳۸۹). *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: سمت. سهیلی خوانساری، احمد (۱۳۵۴). «سکه ولایت عهدی امام رضا (ع)»، در: گوهر، س ۳، ش ۱، ص ۷۸-۷۹.

شریعت‌زاده، سید علی اصغر (۱۳۹۳). *سکه‌های ایران زمین: مجموعه سکه‌های مؤسسه کتاب‌خانه و موزه ملی ملک (از دوره هخامنشی تا پایان دوره پهلوی)*، تهران: پازینه، چاپ دوم.

صابری، حسین (۱۳۸۴). *تاریخ فرق اسلامی، فرق شیعی و فرقه‌های منسوب به شیعه*، تهران: سمت، ج ۲.

طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۹۰). *زندگانی چهارده معصوم (ع)*، ترجمه: اعلام الوری باعلام الهدی، ترجمه: عزیزالله عطاردی، تهران: اسلامیه.

طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.

علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۴). *سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان*، تهران: فرهنگ‌سرای میردشتی.

کاربرد سکه‌شناسی در مطالعات تاریخ تشیع؛ مطالعه نمونه‌ای سکه‌های ولایت‌عهدی امام رضا (ع) / ۹۳

قوچانی، عبدالله (۱۳۸۳). گنجینه سکه‌های نیشابور مکشوفه در شهرری، تهران: سازمان میراث فرهنگی. مسعودی، علی بن حسین (۱۳۷۴). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مفید، محمد بن محمد (۱۳۸۰). *ارشاد*، ترجمه: محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران: اسلامیه. ملک‌زاده بیانی (۱۳۵۴). «سکه‌های حضرت ثامن الائمه آلف التحية والثنا»، در: *معارف اسلامی*، ش ۲۱، ص ۳۹-۵۴.

نویختی، حسن بن موسی (۱۳۸۶). *فرق الشیعه*، ترجمه و تعلیقات: محمدجواد مشکور، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

یعقوبی، احمد بن اسحاق (۱۳۷۱). *تاریخ یعقوبی*، ترجمه: محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

